

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ МАДАНИЯТ ВА СПОРТ
ИШЛАРИ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ МИЛЛИЙ РАҚС ВА ХОРЕОГРАФИЯ
ОЛИЙ МАКТАБИ

Курс *иши*

Мавзу: XIX аср анъанавий театри

Бажарди: Сотвориева
Сарвиш

Текширди: Тоғиева С.М.

ТОШКЕНТ - 2010

Mavzu: XIX asrning ikkinchi yarmi va
XX asr boshlarida an'anaviy teatr.

Reja:

1. Kirish.

2. Buxoro masxaraboxlari teatri

3. Xorazm masxaraboxlari teatri.

4. Farg'ona qiziqchilar teatri.

Adabiyotlar ro'yxati.

Muhsein Sodirov — „ʻOxsh teatri
tarihi“ Toshkent 2003 yil.

XIX ASRNING IKKINCHI YARMI VA XX ASR BOSHLARIDA AN'ANAVIY TEATR

San'atshunoslarning xalq musiqasi, amaliy bezak san'ati va me'morligi sohasida olib borgan ilmiy tadqiqotlari tufayli XIX asr va XX asr boshidagi an'anaviy shakllardagi o'zbek san'ati o'zining ko'pgina xususiyatlari bilan bir necha lokal guruhga bo'linishi ayon bo'ldi. Chunonchi, musiqashunos olim F. M. Karomatov o'zbek xalq musiqasini Buxoro-Samarqand, Farg'ona-Toshkent, Xorazm va Qashqadaryo-Surxondaryo lokal guruhlariga bo'lib o'rganishni zarur deb biladi¹. Teatrshunos M. Rahmonov ham shu fikrni qayd qiladi: «XVIII-XIX asrlar mobaynida o'zbek teatri, musiqasi va raqs san'ati hamma xonliklarda bir xilda va bir uslubda rivoj topmadi. Har bir xonlikda teatr, musiqa va raqs san'atining o'ziga xos uslub va formalari shakllandi»². Ushbu farq, ayirma ham repertuarda, ham ijrochilik uslublari va vositalarida ko'rinadi. Shunga asoslanib o'zbek an'anaviy teatrini uch guruhga ajratib o'rganish lozim va o'rinli deb topildi. Ular Buxoro teatri, Xorazm teatri, Farg'ona teatri nomi bilan belgilandi.

An'anaviy teatr uslublari, O'zbekiston hududida Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklari o'rnatilgan XVIII asrdayoq shakllana boshlagan. XIX asrning ikkinchi yarmida mazkur uslublarning to'la kuchga kirganini ko'ramiz.

Har bir xonlik xududida o'ziga xos san'at. Teatrning vujudga kelishi va rivoj topishini (tarixiy, iqtisodiy va ijtimoiy faktorlarni inkor etmagan holda) Farg'ona vodiysi va Toshkent mintaqasida, Xorazm vohasida, Buxoro, Samarqand, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida yashagan aholining etnik umumiyligi va o'ziga xosligi, san'atda qo'lga kiritgan asriy an'analari, mehnati,

Demakij garchi butun O'zbekistonda ikkala atama ham u yoki bu darajada qo'llanib yurilgan bo'lsa-da, Farg'ona-Toshkent an'anaviy teatrini «qiziqchilik» deb, Buxoro va Xorazm an'anaviy teatrini «masxarabozlik» deb atagan ma'qul.

Masxaraboz va qiziqchilar rus sharqshunoslari va sayyohlari asarlarida rus atamalari asosida «kloun», «shut», «shutniki» deb atalganki, bu sira ham to'g'ri emas. Chunki «kloun» deb sirk masxaraboziga, «shut» deb xon yoki yirik amaldorning xos kul-diruvchisiga, «shutniki» deb oddiy hazilkashlarga aytilgan. Masxaraboz va qiziqchilarning aksariyati xalq orasidan chiqqan, muhim ijtimoiy-hayotiy mavzularni yorituvchi rosmi teatr artistlaridir. Binobarin, uni lozim bo'lganda «aktyor» yoki «komik» deb atasa boiadi.

An'anaviy teatr bu davrda ham chinakam xalq san'ati edi. Ammo Buxoro amirlari, Qo'qon xonlari saroylarida maxsus masxaraboz va qiziqchilar to'dalari faoliyat

ko'rsatganini ham inkor etib bo'lmaydi.

O'rdada ishlaydigan to'dalarga hukmron tabaqalarning ta'sir ko'rsatishi tabiiy edi. Zotan, saroydagi san'atkorlar ijtimoiy jihatdangina emas, iqtisodiy jihatdan ham hukmron doiraga qaram bo'lishgan. Bu fikrni M. Rahmonovning quyidagi dalillari ham isbot qiladi: «Qo'qon saroyida xizmat qilgan truppa aktyorlari va ularning ustozlari, vaqflar hisobidan moddiy ta'minlanardilar. Bu shuning uchun ediki, ularning xon ruxsatisiz saroydan tashqarida ishlashlari taqiqlangan edi. Aktyorlar har kun erta bilan saroyda xon salomiga kelar, kun bo'yi xon farmonini kutardilar. Agar katta sayillar yoki tomoshalar bo'lsa, bir necha kun uylariga ham borolmas edilar. Yusufjon akaning hikoya qilishicha, Qo'qon saroyida xizmat qilgan truppa rahbari Zokir eshonning yillik ish haqi 150 tanga bo'lgan ekan. Qolgan aktyorlar ham yi.liga 50 tangadan 100 tangagacha moyana olib turganlar»¹.

Qisqasi, saroyda xizmat qiluvchi masxara va qiziqqlar qaram bo'lib, chinakam ijod erkinligidan mahrum edilar. Bu to'g'rida Abdulla Qodiriy 1926 yilda o'zining «Kulgi haqida» degan maqolasida shunday deb yozgan edi: «Xon zamonlarida xonga yoki shuning kabi bekka hazil to'qish mumkin emas, ammo quyi turmush sharoiti, qurshab turgan jug'rofiy muhiti bilan bog'lab tasavvur qilamiz va tushunamiz. Uch xonlik xududida maydonga kelgan o'ziga xos teatrlardan har birining mazmuni va xususiyatlari, umumo'zbek teatr san'ati rivojiga qo'shgan hissasi ustida fikr yuritishni o'zimizning asosiy vazifamiz deb bilamiz.

Buxoro, Farg'ona va Xorazm teatrlari haqida aniq fikr yuritish uchun avvalo atamalar bo'yicha hamda saroyda xizmat qilgan masxaraboz va qiziqchilar faoliyati to'g'risida bir fikrga kelish juda zarur.

Qayd qilinganidek, XVIII-XIX asrlarda teatr umuman «masxa-rabozlik» va «qiziqchilik» deb atalgan. Ammo bu atamalar har joyda har xil ishlatilgan. Buxoro amirligida aktyor masxaraboz (ayrim juda yirik aktyorlar qadimgiday masxara) deb atalishi bilan birga qiziqchi (yoki shirinkor) so'zi ham bo'lib, u har joyda odam-larni har xil hazil-muiyibalar bilan kuldirib yuruvchi hazilkash, xushchaqchaq kishilarga nisbatan ishlatilgan. Xorazmda o'z spektakllarida musiqadan foydalanmaydigan dramatik aktyorlar qiziqchi¹, sintetik vositalarni ishlatuvchi aktyorlar masxaraboz deb atalgan.

Farg'ona vodiysida esa bu atama katta evolyutsiyani bosib o'tgan. Suhbatlarda shu narsa aniqlandiki, XVIII asr so'ngi va XIX asr avvalida maxsus libos va pardoz bilan maydonlarda yirik hajviy tomoshalarda o'ynovchi ijrochi masxaraboz deb, kichik davralarda ko'proq so'z bilan kuldiruvchi, ixcham qiziqchiliklar, kulgili hikoyalar va o'yinlar ijro etuvchi qiziq (qiziqchi) deb yuritilgan. Ammo XIX asr o'rtalarida «qiziqchi-qiziqchilik» atamasi «mas-xaraboz-masxarabozlik» ekvivalenti sifatida qo'llaniladi. XIX asr oxirida Turkistonga kirib kelgan

rus sirk to'dalari ta'sirida bu so'zlarning ma'nosi yana o'zgaradi. Endi sirk bilan bog'langan yoki sirkdan tashqarida bo'lsa-da, klounlar ko'rsatib yurgan, shuningdek, dor o'yinidagi hamda nog'orachi - nayrangbozlar tomoshasidagi kulgili sahnalarni o'ynovchilar «masxaraboz», xalq orasida odatdagicha ishlab yurganlar «qiziq» (qiziqchi)» deb yuritiladi. Ammo ko'p o'tmay, «qiziqchi - qiziqchilik» atamasi «masxaraboz-masxarabozlik»ni siqib chiqara boshlaymansabli qozi, o'nbooshi, cho'g'ol va shular singari

ma'murlarga muqallid va mutoyiba qilish mumkin edi. Misolni tarixdan izlaymiz. O'tgan asrning 80-yillarida¹ Afg'onistondagi taxt janjallaridan qochib, Amir Abdullarahmonxon Turkistonga sig'inadir. Munda bir necha vaqt qolib, toshkentlik Kalparash ismlik o'z zamonasida mashhur bir qiziq bilan tanishib qoladir va uning haziliga, taqlidiga maftun bo'ladi. Abdullarahmonxon bir necha zamondan keyin Afg'oniston taxtiga oitirib, toshkentlik boyagi Kalparashni o'z yoniga chaqiradi. Kalparash ijobat etib, Qobulga borgach, xon vositasi bilan undagi mansabdor va a'yonlar bilan tanishadi. Xonning ishorati bilan anjumani oliylardan a'yonga hazil to'qib, ularga muqallid boia boshlaydir. Xon bilan bo'lgan bir majlisda xonning ruxsati ila Kalparash oldin beklarga birma-bir hazil va taqlid qilib chiqqan. Kayfi kelib xursand boigan xon: «Menga ham muqallid bo'l, hazil to'qi!» deb Kalparashga buyuradir. Kalparash, buyruq bo'lgandan so'ng xonning o'ziga muqallid bo'ladi: xon kabi taxtda oitirib chilim so'raydi. Poyaki chilimni yaxshi tayyorlamagani uchun g'azablanib, uni o'n darra urishga buyuradi. Bu taqlidni Kalparash shunday ado qiladiki, ko'ruvchilar xuddi xonning o'zini ayni holatda ko'radilar. Ammo xon o'zining qilig'idan orlanadi va shu holatda Kalparashni jallodga topshirib, oidirtiradi»¹.

Ammo muhimi shuki, saroyda xizmatda boigan masxaraboz va qiziqchilar ham sharoit qanchalik og'ir boimasin, aholining barcha tabaqalari bilan aloqada boiib, xalq san'ati an'analarni rivojlantirganlar. Saroy ta'siri ostida ba'zi joylarda an'anaviy teatr mazmuniga bir oz zarar yetkazilgan boisa-da, uning tub mohiyati o'zgarmadi, xalqchil san'at sifatida qolaveradi.

BUXORO MASXARABOZLARI TEATRI

XIX asrda Buxoro amirligi davrida ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayot o'zgardi. Xalq ommasining ahvoli tobora og'irlashib boradi. Ashtarxoniylar sulolasi o'rnini egallagan mang'itlar xonadonining ham mamlakat ahvolini yaxshilashga qurbi yetmaydi. Xalq xon va beklarning, boy va amaldorlarning zulmi-istibdodi ostida ezilgani-ezilgan edi. Turli-tuman soliqlar, poraxo'rlikning avj olishi xalq boshiga bitgan bir balo bo'lib, ko'p hollarda bu ocharchilik va vayronalikka olib kelardi.

Buxoro amirligida mutaassiblik, jaholat avj olgan edi. Ammo na zulmu zo'ravonlik, na mutaassiblik va jaholat xalqning ijodini so'ndira oldi. Aksincha, zulm oshgan sayin xalqning isyonkorlik ruhi kuchayib, ijodi o'tkirlashib bordi. «Xalq o'z boshidan qora kunlarni kechirib turgan bir vaqtda ham yaratadi, ijod qiladi», - deb bejiz aytmagan Hamid Olimjon¹. Darhaqiqat, shunday og'ir sharoitda ham xalq va uning san'atkorlari baralla kuyladi, do'stlik va muhabbat, bahodirlik va vatanparvarlikni madh etuvchi dostonlar aytdi, necha ming ko'ngillarni zavq-shavq, ziyoga to'ldirib o'ynadi, kuldi.

Bu davrda xalq san'atkorlari bilan birga masxarabozlar ham katta ijodiy yutuqlarni qo'lga kiritadilar. Eng muhimi, Buxoro masxarabozlari satirasining tig'i o'tkirlashadi. Ular endi ijtimoiy masalalarga alohida e'tibor bera boshlaydilar.

Buxoro amirligi biz fikr yuritayotgan davrda ham juda katta xududni ishg'ol qilib yotardi. Mana shu kattagina mamlakatning turli joylarida istiqomat qiluvchi san'atchilarning ijodi va mahorati o'rtasida juda ko'p hal qiluvchi umumiy fazilatlar mavjud bo'lib, ular Buxoro san'atining yo'nalishi va o'ziga xos xususiyatini belgilar edi. An'anaviy teatrning namoyandalari boimish masxarabozlar to'g'risida ham shuni aytish mumkin. Shunga asoslanib, hozirgi Buxoro, Samarqand, Jizzax, Navoiy va Surxondaryo viloyatlarida XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshida yashagan masxarabozlar teatri Buxoro teatri deb belgilandi.

Zarafshon, Surxondaryo va Qashqadaryo vodiylari hamda Zarafshon, Nurota, Hisor va Boysun tog' tizmalarida XVIII asr oxiridan XX asr boshigacha bo'lgan davr ichida an'anaviy teatrning o'nlab katta-kichik to'dalari bo'lganligi aniqlandi.

XORAZM MASXARABOZLARI TEATRI

Xiva xonligidagi ijtimoiy tartiblar, jamiyat hayoti

Buxoro amirligi va Qo'qon xonligidan deyarli farq qilmas edi. Mamlakatdagi yerlarning qariyb sakson besh foizi xon va lining amaldorlari qo'lida edi. Soliqlar og'irligidan dehqon va hunarmandlar ezilgan, xona-vayron bo'lgan edilar. Buning ustiga odat tusiga kirgan begor, qazuv, kochi, ko'mak degan tekin ishlab berish shakllari mehnatkash xalqning tinkasini quritgan edi. Bu dahshatli zulmga qarshi bosh ko'targan kishilar xonlar va ularning amaldorlari tomonidan kaltaklanar, zindonga tashlanar, dorga osilardi. Chor Rossiyasining 1873 yilgi bosqinidan so'ng Xiva xonligi Rossiya imperiyasining vassaliga aylanib, ekspluatatsiya yanada kuchaydi. Muhammad Rahim II (1865-1910) va Isfandiyorxon (1910-1918) «Rossiya imperiyasi ixtiyoridagi qo'g'irchoq xonlarga aylanganlar».

Uzoq tarixga va kuchli an'analarga ega bo'lgan Xorazm san'ati XIX asrning ikkinchi yarmi - XX asr boshida mana shunday ijtimoiy sharoitlarda yashadi, rivojlandi. Bu davrda Komil Xorazmiy, Munis, Ogahiy, Rojiy, Bayoniy, Mutrib, Ilyos So'fi, Avaz O'tar o'g'li kabi taraqqiy.parvar shoirlar, Muhammad Rasul Mirzo, Abdu-rahmonbek, Qalandar Do'nmas, Abdulla Mijana, Abdujabbor Maxsum, Majid Qambar, Avaz dorch, Muhammad Yoqub Devon kabi maqomchilar, shuningdek, son-sanoqsiz baxshilar, xalfalar, hofizlar, raqs ustalari va boshqa ahli san'at yashagan. Uzoq vaqt podsholik qilgan Muhammad Rahim II Sharq feodal hukmronlariga ergashib, mamlakatdagi eng taniqli, eng iste'dodli san'atkorlarni yig'ib, ularga rahnamolik qilishga, ularning ijodidan saroy ahli manfaatiga, zavqi va kayfiyatiga mos holda foydalanishga intUadi. Ayniqsa, she'riyatga, shoirlarga katta e'tibor beradi. Bu to'g'rida shoir va muarrix Bayoniy o'zining «Shajarai Xorazm shohiy» nomli tarixiy kitobida shunday yozgan edi: «Xon hazratlari she'rga ko'p zavq qildilar va o'zlari ham burundin «Feruz» taxallusi birla she'r aytur erdilar. So'ngroq she'rga ko'proq xaris bo'ldilar. Har kishining she'r aytmogga qobiliyati bo'lsa dargohi oliyga bora berdilar. Shoirlarning adadi kam besh qirqa yovuq bordi»².

Xon saroyida maqomchilar ansambli ish ko'rgan. T.Qilichevning aniqlashicha, ansamblda Polvon Niyoz Muhammad Mirzaboshi Komil Xorazmiy (1829-1899), o'g'li Mirzo (1840-1922), shuningdek, Tolibhoji, Sharif mehtar, Kambar bola, Matyoqub Xarratov, Xudoybergan Muhrkoniy, Hoji Niyoz, Marasul Niyoz, Otajon Devon Abdullayev (1876-1960) va boshqa san'atkorlar faoliyat ko'rsatgan. Ansambl ishida Komil Devoni (1877-1938), Safo Mug'anniy Olloberganov (1876-1938), Chokar (1881-1952) kabi shoirlar ham qatnashib turishgan. Komil Xorazmiy tanbur yozuvini kashf etib* maqom kuylarini yozib olgan¹.

Fikrimizcha, xon ko'proq she'riyatga va maqom musiqasiga qiziqqanligi sababli o'rdada maxsus masxarabozlar truppasi bo'lmagan. T.Obidovning

aniqlashicha, masxarabozlar hukmdor doiralarni masxara qilgani uchun saroyga qo'yilmagan, hatto xon amri farmoni bilan ular Xivada boshqalardan ajralib turadigan surma to'n kiyib yurishga majbur bo'lishgan². Ammo xonning xos masxarabozi bo'lib, ko'ngli kulgi tusab qolganida uning xizmatidan foydalangan. Chorizmning rasmiy kishilari va sayyohlarning xotiralari bu fikrni bir daraja tasdiqlaydi. Jumladan, 1887-1888 yillarda Xiva xonligida va Turkistonda sayohatda bo'lgan L.E.Dmitriyev-Kavkazskiy o'rdada «Yoqimli, nihoyatda kuchli va baland tenor ovozga ega bo'lgan» hofizning g'amgin va ehtirosli qo'shig'i, uch raqqosning o'yinidan so'ng chiqqan masxaraboz ijrosi haqida quyidagilarni yozadi: «Pirovardida baland bo'yli, juda ham semiz masxaraboz (shut) paydo bo'ldi. U turli-tuman qiliqlar qilib, xivaliklarning ichakuzildi kulgisiga ko'ra, bir olam qiziq gaplardan so'zlab tashladi. So'ng u har xil xalqlarning qo'shig'i va raqsini muvaffaqiyatli ijro etdi. Uning turli xalqlarning xarakterli tomon-larini aks ettirishdagi qobiliyatini bilish maqsadida men undan rus soldatlarining qo'shiqni qanday aytishini ko'rsatib berishini so'radim. Uning aniq ijrosidan lol qoldim. Ikki-uch ruscha so'zni ishlatish bilan u ashulaning butun so'zlarini aytganday bo'ldi, soldat qo'shig'ining kuyi va xarakterini favqulodda yaxshi ifoda qildi. Shuningdek, u bir-biri bilan so'kishayotgan soldatlarni ajoyib qilib gavdalandirdi.

FARG'ONA QIZIQCHILARI TEATRI

Qo'qon xonligida ham hukmdorlarning o'zaro nizolari, bos-qinchilik, zo'ravonlik, xaqsiz soliqlar tufayli mamlakatda siyosiy va iqtisodiy buxron, tarqoqlik, zulm avj olib, mustamlaka davrida bu yanada kuchayib ketgan. Ammo zulm-istibdod xalqning irodasini bukmagan. Ijtimoiy hayot ta'sirida xalq san'atkorlarining dunyoqarashi shakllanib, tafakkuri teranlashib borgan. Natijada XIX asrning ikkinchi yarmida malakali san'atda ham, og'zaki ijodiyotda ham xalq satirasi yetakchi o'ringa chiqib, ijtimoiy kurash quroliga aylangan va tez sur'atlar bilan rivojlangan.

Qo'qon xonligidagi qiziqchilar san'atining ham mazmuniga mazmun qo'shilib, hajviy tig'i o'tkirlashib, mavzu va janrlar doirasi kengayib rang-barang bo'lgan. Qiziqchilik bamisoli katta qilib ko'rsatuvchi ko'zgu singari jamiyat hayotining barcha tomonlarini hajviy bo'yoqlarda haqqoniy aks ettirgan.

XIX asrning birinchi yarmi va XX asrning boshida o'z san'ati va mahorati bilan birgina Farg'ona vodiysida emas, O'zbekis-tonniag boshqa joylarida ham yaxshi tanilgan mashhur qiziqlar o'tgan. Keksa san'atkorlar ularni «katta qiziqlar» deb eslashadi. Bu o'rinda «katta» so'zi mazkur xalq artistlarining professional mahorati va katta yig'inlar bilan bog'liq ekanligiga, shuningdek, ularning repertuari asosan yirik tomoshalardan tashkil

topganligiga ishora bo'lsa kerak. Katta qiziqchlarning aksariyati xonlik poytaxti Qo'qonda markazlashgan. Shu sababli Qo'qon qiziqchilar to'dasi eng kuchli va mashhur hisoblangan. Mazkur truppaga XVIII asr oxiri va XIX asrning birinchi yarmida yashab, ijod etgan Bidi-yorshum degan qiziqchi asos solganligi birinchi bobda aytib o'tildi. Bidiyorshum an'anaviy teatrning ijtimoiy tematikasini kengaytirish, estetik prinsiplarini ishlab chiqish, badiiyligi va ijrochilik saviyasini yuksaltirish bo'yicha juda ko'p ish qiladi; kattagina truppa tuzib, uzoq vaqt unga rahbar bo'ladi, shogird tarbiyalash uslubini ishlab chiqaradi, hamdastlari va shogirdlari bilan bir qator yangi komediyalar yaratadi.

XIX asrning ikkinchi yarmida Bidiyorshum ishini Qo'qon shahrida tashkil topgan Zokir eshon boshchiligidagi qiziqchilar to'dasi davom ettiradi. Mazkur truppada asosan Qo'qon va Marg'i-lon shaharlari va ularning atroflaridan to'plangan Sa'di mahsum, Mulla Hoshim, Usmon qiziq, Abulhasan Qashg'ariy, Marasul qora, Normat og'zi katta, Abduaziz qiziq, Bahrom boy, Hasan bukri, Kalsariq, Mo'min qishloqi, Rizo kuyik, Xolmat mesh, Rahimbek hez, Halimjon, Mulla Abduqodir, Rustamjon, Abduhas, Baxtiyor bo'qoq, Davlat novcha kabi yigirmadan ortiq qiziqchi bo'lgan. Ular Farg'ona vodiysidagi o'z davrining eng yirik, eng iste'dodli, saralangan va yaxshi tanilgan xalq san'atkorlaridir.

O'zbekistonda aslida saroy teatri bo'lmaganligi, xon va bek o'rdalarida xizmat qilgan masxaraboz va qiziqchilarning san'ati xalqchil bo'lganligi, biroq saroyda xizmat qiluvchi to'dalarning faoliyatida ayrim qarama-qarshiliklar ham uchrab turishi yuqorida aytib o'tildi. Zokir eshon truppasining faoliyatiga ham ana shu nuqtai nazar bilan yondoshmoq kerak.

Yigirmadan ziyod atoqli qiziqchining zo'r aktyor, qobiliyatli tashkilotchi Zokir eshon rahbarligida bir joyga to'planishining o'zi o'sha davrda katta ahamiyatga ega bo'lgan. Chunki xalq orasida nuqul masxaraboz va qiziqchidan tuzilgan bunday katta va mustaqil to'pni uchratish yoki tashkil etish amri mahol edi. Katta kuch, katta ijodiy ish va rejalarni amalga oshirishga imkon bergan. Haqiqatan ham mazkur truppa xalq orasida asrlardan buyon ishlanib kelinayotgan sahnaviy syujetlarni takomillashtirish, kengaytirish va bezash bo'yicha ko'p mehnat qilgan, bir guruh tomoshalarni bir-biriga mantiqan ulab, ikki badiiy turkum yaratishga muvaffaq bo'lgan. O'zining mana shu qayd etilgan fazilatlari, shuning kabi mukammal ijrochilik san'ati va xalqchilligi bilan Zokir qiziq trupпасi yaxshi tanilgan. Farg'ona vodiysi va Toshkentda mustamlaka davrida yashagan qiziqchilar ham, sho'ro davridagi qiziqchilar ham bevosita ana shu teatrning tarbiyasi, ta'siri, an'analari zaminida voyaga yetganlar.

Saroyda ham xizmat qilgan mazkur qiziqchilar to'dasining xalqqa yaqinligi yana bir masalada ochiq-oydin ko'rinadi. Saroylardagi har guruh, har rasmiy

shaxs qiziqchilardan o'z maqsadlari yo'lida foydalanishga intilgan. Chunonchi, o'z o'rdasiga mamlakatdagi eng yirik va qobiliyatli sozanda, ashulachi, raqqos, qiziqchilarni to'plab olgan Xudoyorxon an'anaviy teatrdan quyidagicha foydalangan: qiziqchi, birinchidan, unga huzur bag'ishlasin, uni qah-qah urdirib kuldiring, ikkinchidan, saltanati, shon-shavkatini bezasin, tantanavor qilsin, uchinchidan, dushmanlaridan o'ch olish va umuman, fe'lga yoqmaganlarni jazolashga yordam bersin, to'rtinchidan, barakasi uchayotgan hazinasini to'ldirishga oz bo'lsa-da, ulush qo'shsin. Xon ba'zan qiziqchilarga o'z raqiblari va noqobil amaldorlarini fosh va mazah etishni buyurar ekan, bunday chogiarda qiziqchilar yayrab, ilhomlari qaynab qisqa muddatda muqallid yaratardilar. Muqallid odatda masxara qilinajak shaxsning ishtirokida xon huzurida ko'rsatilardi. Tomosha tugagan zahotiy oq masxara qilingan shaxs ko'pincha jazolanar va hatto jallod qo'lga topshirilardi.

QIZIQLAR TEATRI MUSTAMLAKA DAVRIDA

Mustamlaka davrida Turkistonga har xil sayyor teatr va sirk truppalari oqib kela boshlaydi. Aksariyat hollarda xususiy bo'lib, antreprenorlar tomonidan boshqarilgan ushbu truppalar Turkistonga yangi faoliyat maydoni, yangi tomoshabiri qidirib, yaxshi niyatlar bilan kelgan. Qo'qon xonligi 1876 yilda Buxoro amirligi va Xiva xonligiga nisbatan oldinroq chorizm tomonidan zabt etilganligi, butun Farg'ona vodiysi, Toshkent viloyati bevosita Rossiya imperiyasiga qo'shib'olingani sababli xorijiy teatr, ayniqsa, malakali sirk jamoalarining ta'siri Farg'ona qiziqchilarining ijodiy faoliyatida yaqqolroq ko'rindi.

Bu davrda Farg'ona vodiysida xalq aktyorlarining o'z reper-tuari, mahorati, ijodiy yo'nalishi va intilishlari bilan turli-tuman bo'lgan bir qator guruhlari yashagan. Davr taqozosi va ta'siri bilan ularning ijodi o'zgarib borgan, repertuarida, mahoratida, uslubi va tasviriy vositalarida yangiliklar paydo bo'lgan.

Mashhur Zokir eshonning dongdor to'dasi bu davrda ham faoliyatini davom ettirdi. Chunki xonlik tugatilgach, xalq orasidan yetishib chiqqan bu san'atkorlar shu xalq bag'ridan issiq makon, hurmat-ehtirom topadi. Zokir eshon truppasi Farg'ona vodiysi shaharlarida xalq sayillari va to'ylarida halol xizmat qiladi. Ammo bu mashhur qiziqchilar otaxoni Zokir eshon 1892 yilda O'sh shahrida to'satdan vafot etgandan so'ng, truppa mayda boiaklarga bo'linib ketadi. Albatta, bunday yirik to'daning tarqalib ketishi juda katta yo'qotish edi. Ammo truppa tomonidan takomillashtirilib, boyitilib kelingan Qo'qon qiziqchilar maktabi an'analari yo'qolmadi. Bu an'analar Zokir eshon truppasidagi qiziqchilar bilan birga Farg'ona vodiysi bo'ylab tarqaldi. Truppadagi har qiziqchi ma'lum bir shaharda turg'unlashib, o'z atrofiga 4-5 mahalliy kulgichilarni to'plab, ularga tajribasi va mahoratini

o'rgatgan.

*Mulla Normat to*dasi.* Zokirjon qiziq truppasi tarqalgach, Normat qiziq (1849-1919) Qo'qonda o'z to'dasini tuzadi. Zero, Mulla Normat¹ g'ayratli va ishbilarmon boigan. Aytishlaricha, u uzun bo'lyi, qirra burun, bug'doy rang, baroq qosh, ko'saroq bir kishi ekan. To'pda uning rahbarligida Ro'zi gov, Hasan qiziq Esonov, Ismoil xo'roz, Abduqodir maxsum, Boybuva ko'sa, Haydar Goiahiy, Yoidosh og'iz, Lo'm-lo'm Mamajon (Muhammad Qunduzov), Azim bola, Boymat qiziq, Shomat qiziq kabi iste'dodli kulgi ustalari hamkorlikda faoliyat ko'rsatishgan. Bu masxaraboz va qiziqlarning har biri o'z qiyofasi va fazilatiga ega bo'lgan.

Truppaning qon tomiri, yetakchisi va korfarmoni shubhasiz Mulla Normat boigan. U katta qiziqlar an'analarini davom ettirishga, qiziqchilikning badiiy va ijtimoiy asoslarini bo'shashtirmaslikka harakat qiladi. Truppasi esa o'z san'ati bilan noinsof amaldorlar va mutaassib ulamolarni hajv qilishda davom etadi. Normat qiziq o'z kasbini sevgan, qobiliyatli, hozirjavob san'atchidir. Uning o'gii Po'latjonning aytishiga ko'ra, «Normat qiziqning 360 nomeri bo'lib, agar biror shaharda bir yil tursa, har kun yangi o'yin ko'rsatishga qodir» ekan¹. Bu gapda jon bor. Normat qiziqchilar repertuarini yaxshi bilgan, uni yaxshi saqlash va yangi sharoitlarga mos holda rivojlantirishga intilgan.

Mulla Normat to'dasi faoliyatiga rus sirki va shu asosda paydo bo'lgan mahalliy masxarabozlikning ta'siri qariyb boimagan. Undagi qiziqlar asosan an'anaviy repertuarni ishga solib, ba'zan ayrim qadimgi asarlarni qayta ishlab, ba'zan odatdagi uslub va tasviriy vositalar bilan yangi tomoshalar ijod qilib kelgan. Shu haqda gap borganda «Juvozkashlik» komediyasi² xayolga keladi. Unda hunarmandlar mavzusi ijtimoiy yo'sinda qaraladi. Bunday talqin asarning boshidan oyoq yaqqol bo'rtib turadi. Mana uning qisqa mazmuni. Boy - xo'jayin xizmatkori juvozkashni ko'ngliga yoqmay qolgani uchun bo'shatib yuborgan bo'ladi. Xizmatkor - xalfa undan haqini undirib oltmay, qoziga arz qiladi. Ammo qozi boyning tarafini olib, uni so'kib chiqarib yuboradi. U qaytib kelib boydan yana haq talab qilib, baloga qoladi. Boy uni ko'r va choioq otni «o'ldirib» qo'ygansan, deb yangi xizmatkor bilan birga juvozga qo'shadi: navbat bilan biri ot bo'ladi, biri - juvozkash.

«Juvozkashlik» komediyasi konfliktning ijtimoiy mazmunini kashf etib, hajviy tomoshaga aylanganligi bilan qimmatlidir. Finalda yog' olishga kelgan bir kishi ot o'rnida odam qo'shilganini ko'rib hammaga xabar qiladi. Odamlar zolim Mamajonboyni tutib olib, juvoz quyqasidan yuziga surkab sharmanda qiladilar.

Asli muqallid bo'lgan ushbu komediya xizmatkorning boy hamda qozi bilan to'qnashuvi tufayli satirik tomoshaga aylangan.